

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIX

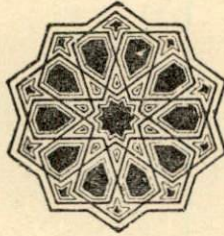

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIX

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Hüseyin ATAY: <i>Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)</i>	1
Prof. Dr. Süleyman ATEŞ: <i>Ahkâm ez-Zevac ve't-Talakki Dav'il Kitâbı ve's-Sünne</i>	41
Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN <i>İkbâl'in Felsefesinde İnsan</i>	83
Çev. Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN, <i>Tanrı ve Yunan Felsefesi</i> .	107
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Abdurrahman İbnu'l-Cevzi ve "Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr" adlı eseri</i>	127
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU, <i>Kültür Tarihimizde Sanatın Değeri</i>	135
Çev. Prof. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Rudolf Bultman</i>	145
Prof. Dr. Mustafa FAYDA, <i>Vefatının 10. Yılı Dolayısıyla Türkistanlı Âlim Mübeşşir et-Tırâzî</i>	187
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslâm Medeniyetinin Batıya Etkileri</i>	215
Prof. Dr. Ahmet UĞUR, <i>Kemal Paşa-Zade'nin VIII. Defteri</i>	223
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Psikoloji Sözlüğü Üzerine Küçük Bir Deneme</i>	241
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Psychologie Religieuse</i>	251
Doç. Dr. Rami AYAS, <i>Üniversitesi Gençliğinin Zihin Hayatı</i>	263
Çev. Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik</i>	267
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ, <i>İbâdilikte Azzabe</i>	285
Çev. Yrd. Doç. Dr. Selahattin EROĞLU, <i>Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşeri ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar</i>	303
Çev. Yard. Doç. Dr. Selahattin EROĞLU, <i>İlk Fıkhî Mezheplerin Kaynakları</i>	313
Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ, <i>Sosyalleşme (Socialisation)</i>	329

Çev. Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Bir Ülkenin Kıymet Hükümleri ve Dini Müesseseleri Nasıl İncelenir</i>	335
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK, <i>Münafıklık ve Dönmelik Üzerinde Bir Araştırma</i>	347
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER, <i>Türk Musikisi'nde Kullanılan Makamların Tesirleri</i>	361
Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZIZICI <i>Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar</i>	377
Ar. Gör. Ethem CEBECİOĞLU, <i>Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri</i>	387

KLÂSİK İSLÂM DÖNEMİNDE HABERLEŞME KURUMU İLE İLGİLİ BAZI MÜLÂHAZALAR*

Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI

GİRİŞ

Haberleşmenin insanlar ve devletler için ne derece gerekli olduğunu uzun uzun açıklamaya gerek yoktur. Fakat şu kadarını belirtmek yerinde olacaktır. Bugünkü dünyayı haberleşme hizmetleri olmadan düşünmek bile güçtür. Dönemlerini tamamlayıp, tarih içindeki yerlerini almış devletler ve insan topluluklarının da haberleşme kurumlarına; bunların hizmetlerine şüphesiz ihtiyaçları vardı. Nitekim bugün elde bulunan Anadolu'nun ilk yazılı kaynakları, aynı zamanda en eski mektup örnekleridir de. Bunlar M.Ö. 1950-1800 tarihlerini taşıyan Asurlulara ait ticarî mektuplardır¹.

Dünyanın neresinde olursa olsun kurulan bütün büyük devletler; idare teşkilatlarının gelişmişliği, topraklarının genişliği, medeniyetteki seviyeleri ile doğrudan orantılı olarak düzenli haberleşme kurumlarına sahip olmuşlardır. Örnek: Çin, Pers, Roma ve hatta İnka devlet ve imparatorlukları.

İlk İslâm Döneminde Haberleşme: Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra, O'nun tarafından kurulan ilk İslâm devletinin de haberleşme ihtiyacı olmuştur. Fakat gerek bu ilk dönemde ve gerekse Hulefâ-i Raşidîn devirlerinde bu gaye ile ayrı bir teşkilâtın meydana getirilmiş olduğunu söylemek bugün için oldukça güçtür. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in; Hicretin altıncı senesi sonu ile yedinci senesi başlarında komşu ülkelerin hükümdarlarına, kendilerini İslâma davet için hususi elçilerle mektuplar gönderdiğini biliyoruz. Nihayet daha sonra

* Bu makale 18-20 Eylül 1981'de İstanbul'da toplanan İkinci İslâm İlimleri Kongresi'ne tebliğ olarak sunulmuş hiç bir yerde yayınlanmamıştır.

¹ Emin Bilgiç, *Kapadokya Tabletlerine Göre Anadolu Kavimleri Üzerine Araştırmalar*, DTCFD., c. II, S. 1 (Ankara 1943), s. 33; Aynı yazar, *Anadolunun İlk Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerin Tayini Üzerine İncelemeler*, Belleten, c. V, S, 39 (Ankara 1946), s. 481-3; A. Müfit Mansel, *Eski Doğu ve Yunan Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1945, s. 77, 122; Nezahat Baydur, *Kültepe ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1970, c. 40, 50, 139.

hızla gerçekleştirilen fetihlerle İslâm Devletinin sınırları genişlemiştir. Bu sırada Medine'deki halife ile cephedeki ordu kumandanının haberleşmesi elde bulunan imkânlarla sağlanmaya çalışılmıştır. Hz. Ömer dönemindeki haberleşme düzeni hakkında Lutfi Paşa, Tarih-i Taberi'den naklen şu bilgileri vermektedir: O sırada herhangi bir yere bir mektup gönderilmek gerektiğinde bunun için görevli seçilirdi. Kendisine Beytü'l-Mal'den binmesi için deve verilirdi. Ayrıca varış yerindeki valî veya ordu komutanına da habercinin geri dönmesi gerekiyorsa yeni bir deveye bindirilmesi, orada kalacaksa elindeki devenin alınmasını bildiren yazılar yazılırdı².

Berîd Kelimesi, Kaynağı ve Kapsadığı Anlam: Emeviler döneminde devlet haberleşme teşkilâtının nasıl olduğuna değinmeden önce, berîd kelimesi üzerinde duralım. İslâm devletlerinin büyük çoğunluğunda, bu arada Emevi ve Abbasilerde haberleşme teşkilâtına berîd ismi verilmiştir. Bu konu ile ilgilenenler berîd kelimesinin gerek kökü ve gerekse şumûlü üzerinde uzun münakaşalara girişmişler, birbirinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır³. Burada amacımız bu tartışmaları tazelemek değildir. Görüşleri teker teker belirtmek için zaman ve yer de müsait değildir. Bütün bu nedenlerle burada; berîd konusunda Türkçe en geniş incelemeyi yapmış olan F. Köprülü'nün fikrini, kendimizin de aynen katıldığını belirterek, göstermekle yetinelim: İslâm devletleri içinde ilk defa düzenli haberleşme teşkilâtını kurmuş olduğu kabul edilen Muâviye (H. 41-60/M. 661-680)'nin bu teşkilâtı kurduğu sırada, Şam'da Bizans kurumları ile karşılaştığı, hattâ ilk İslâm fetihlerinin devam ettiği sıralarda Mısır'da hâlâ Bizans'ın posta teşkilâtının bulunduğu ve Lâtince "posta hayvanı" anlamına gelen "veredus" un kelimeye yakınlığı ve elde bulunan diğer verilerin de değerlendirilmesiyle berîd kelimesinin Lâtince "veredus" dan geldiğini kesin olarak belirtmek gerekir⁴.

2 Lutfi Paşa, *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1341, s. 371-2.

3 Lutfi Paşa, A.g.e., s. 341, d. not 3'te musahhîh Âlf'nın görüşü; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1970, s. 267, d. not 1 ve Şerafeddin Yaltkaya, *İlhanlılar Devri İdare Teşkilâtına Dair Notlar*, THİTM, c. II (İstanbul 1932-9), s. 15, d. not 3'teki Şehabeddin Hafaci'nin Şifâü'l-celil adlı eserinden aktarılan görüşü; Paul Hugonnet, *La Poste Des Califes et La Poste du Shah*, Paris, 1884, s. 16-17; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, eklerle çeviren M. F. Köprülü, Ankara, 1963 s. 25-6; Aynı yazar, *Berîd*, İ.A., II, 541; Dominique Sourdel, *Barid*, E.I., I, Leyden, 1960, s. 1077; P.K. Hitti, *History of The Arabs*, New York, 1968, s. 322, d. not 5; Nikita Elisseeff, *L'Orient Musulman au Moyen Âge 622-1260*, Paris, 1977, s. 166-7; Mehmed Ali, *Posta Tarihi*, PTM., S. 30-31 (İstanbul 1319), s. 572, 591; Aynı yazar, *Posta Mebahisi*, PTM., S. 156 (İstanbul 1329), s. 1776.

4 F. Köprülü, *Berîd*, 541.

Berîd kelimesi Ortaçağ İslâm devletlerinin hemen hepsinde; posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili, iki posta menzili arasındaki mesafe manalarında kullanılmıştır⁵.

Emeviler Döneminde Berîd Kurumu: Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn dönemlerinde haberleşme işlerinin eldeki imkânlarla ve pratik tedbirlerle halledilmeye çalışıldığını belirtmiştik. Emevi Devleti'nin kurulmasıyla bu yönde bir teşkilâtın meydana getirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır⁶. Burada bizzat devletin banîsinin düzenli haberleşme teşkilâtının da kurucusu olduğu görülüyor. Muâviye, posta taşıyıcıları için düzenlemeler yapmış; yeminli postacılara kendi mühürü ile mühürledikten sonra valilerine gönderdiği mektupları ve bütün devlet yazışmalarını teslim etmiştir. Böylece gerekli yerlere zamanında ulaştırılmalarını sağlamıştır⁷. Bu idarenin ilk kuruluş gayesi Şam'da bulunan Halife ile Mısır, Irak ve İran'daki valiler arasında haberleşmeyi gerçekleştirmektir⁸.

Muâviye Suriye'nin fethinden beri orada valilik yapmakta idi. Bizans'dan kalan idare mekanizmasını ele almış, büyük bir dirayet ve adaletle eski kötülüklerinden kurtarmıştır⁹. Bu arada ilk İslâm fâthilerinin burada karşılaştıkları Bizans haberleşme teşkilâtını da berîd adı altında yeni bir kurum halinde düzenlemiştir. Bu sırada haberleşme işlerini Divanü'l-Hatem yürütmekte idi.

Emeviler döneminde berîd teşkilâtının düzenli çalışması için devlet hazinesinden geniş tahsisatlar ayrılmıştır¹⁰. Elde bulunan az fakat değerli belgelerden öğrendiğimize göre, bu sırada teşkilât ülkenin bütününde görev yapar duruma gelmiştir. Nitekim 1933'de Semerkant yakınlarında Mug-Kale harabelerinde yapılan kazılarda teşkilâta ait en eski

5 F. Köprülü, *Berîd*, 541-2; Mehmed Ali, *Posta Tarihi*, PTM., S. 31, s. 591; Uzunçarşılı, *Medhal*, 438, d. not 1.

6 Emevi ve Abbasiler dönemlerindeki haberleşme teşkilâtları ile ilgili müstakil çalışmalar hemen yok denecek kadar azdır. Bu konuda Türkçe en geniş araştırmayı F. Köprülü yapmıştır. (*Berîd*, İ.A., II, s. 541-549). Tabiatıyla Klâsik İslâm Kurumları'ndan bahseden eserler berîd kurumuna yer vermişlerdir. Bunlardan bir kısmı 3 nolu dipnotta gösterildi. Ayr. bkz. "*Osmanlı Devletinde Posta Teşkilâtı (Tanzimat Devri)*" adlı doktora tezimizin Giriş bölümü. A.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 20940/1-2.

7 C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, İstanbul, 1328-30, c. I, s. 213; D. Sourdel, *Berîd*, 1077; P.K. Hitti, A.g.e., 322; F. Köprülü, *Berîd*, 541; M. Ali, *Posta Mebahisi*, PTM., S. 159 (İstanbul 1329), s. 1823.

8 C. Zeydan, A.g.e., I, 213.

9 W. Barthold, A.g.e., izahlar ve düzeltmeler, s. 131; F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, THİTM., c. I (İstanbul 1931), s. 297.

10 F. Köprülü, *Berîd*, 542. Dört milyon dirhem.

paleografik belge ele geçirilmiştir. H. 99-100/M. 717-718 tarihini taşıyan bu belgede Ömer b. Abdüllaziz (H. 99-101/M. 717-720)'in devlet haberleşmesi işiyle görevlendirdiği Süleyman b. Ebu'l-Sâri'nin adı geçmektedir. Bu sayede o tarihte Semerkant'da berid teşkilâtının kurulmuş olduğunu da öğrenmiş olmaktadır¹¹.

Emevi dönemi haberleşme teşkilâtının genel karakterini en kısa olarak; yalnız halife ve dolayısıyla devlet hizmetleri için görev yaptığı ve zaman içinde azalan ölçüde Bizans'ın benzer kurumu ile yakınlıklar gösterdiği şeklinde belirtmek mümkündür.

Abbasiler Döneminde Berid Kurumu: Merhum İ.H. Uzunçarşılı; "Emeviler zamanında oldukça kuvvetli bir teşkilâta malik olan posta, haberleşme işleri, Abbasiler devrinde gevşek gitti"¹² demektedir. Bu ifadeyi tamamiyle doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Bununla birlikte zaman zaman bazı halifelerin kurumun işleyişiyle daha yakından ilgilendikleri, bazan da aynı ilginin gösterilmediği şeklinde bir değerlendirme yapabiliriz.

Emevi Hanedanının yıkılmasıyla H. 132/M. 750'de Bağdad'ı merkez yaparak kurulan Abbasi Devleti'nin, özellikle H. 232/M. 842'ye kadar olan birinci devresinde ve daha sonra H. 656/M. 1258'de yıkılmasına kadar olan sürede berid kurumunu ülkenin bütününde halifenin ihtiyaçlarına cevap verir düzeye getirdiği tesbit edilir. Fakat Emeviler döneminde çoğunluk Bizans kurumları yönünde olan etkilenme ağırlığı, Abbasiler zamanında İran Sasani yönüne dönmüştür¹³. Devletin haberleşme kurumu olan berid idaresinde de aynı durum kendisini göstermiştir¹⁴. Bu sırada teşkilâtın en önemli iki görevi bulunmaktadır:

a- Devlet haberleşmesini temin etmek, memurların ülke içinde seyahatlarını sağlamak, postacılıkla ilgili diğer görevleri yerine getirmek.

b- İstihbarat ve gizli haber taşıma vazifesi¹⁵.

Abbasilerde berid idaresinin üstlendiği görev hiç şüphesiz yalnızca bu kadar değildi. Nitekim ikinci halife Mansur (H. 136-158/754-775)'un

11 Bu belgenin metni için bkz. Abdülkadir İnan, *Belleten*, S. 27 (Ankara 1943), s. 615-691.

12 Uzunçarşılı, *Medhal*, 442.

13 F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı...*, s. 190; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 39; G. Levi Della Vida, *Emeviler*, İ.A., IV, 248; B. Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: H. Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s. 101.

14 F. Köprülü, *Berid*, 543.

15 Kudâme b. Cafer, *Kitabü'l-harac ve sanatü'l-kitabe*, Köprülü Ktp., nr. 1076, vr. 26a; Leyden tab'ı s. 184; P. Hugonnet, *A.g.e.*, 39; P.K. Hitti, *A.g.e.*, 322-325.

berîdle ilgili sözleri bu konuya daha da açıklık getirecek niteliktedir. Mansur; “Devletimin muntazam idaresi için dört bercerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadı; ikincisi, zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet amiri; üçüncüsü, maliye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harac reisi ve nihayet bu üç memurun her halini bana doğru olarak iletecek berîd reisi”¹⁶. demektedir. Buradan berîd teşkilâtının iç haber alma ve teftiş görevini de yüklenmiş olduğunu anlamaktayız. Ebû Yusuf (113–182 H/M. 731–798)’un Harun Reşid’e yazdığı *Kitabü’l-harac*’da aynı konuya işaret edilmiştir. Ebû Yusuf’a göre; “Her memlekette namuslu ve güvenilir kimseleri seçip, bu vazifelere getirmek gerekir... Çünkü berîd memurları; valiler, kadılar, âmiller ve diğer memurlar aleyhinde müfettiş demek olduklarından adil kimseler olmadıkları takdirde, verecekleri haberleri doğru kabul etmenin ve mucibince amel etmenin caiz olmayacağı açıktır”¹⁷.

Modern yazarlardan B. Lewis de aynı konuda şu görüşleri ileri sürer: “Eyaletlerde devletin otoritesi Emir yahut Vali, Âmil yahut yüksek maliye memuru tarafından birlikte icra ediliyordu. Herbiri bir askeri kuvvete ve bir kumandana sahiptir. Bunlar eyaletlerde ortaya çıkan olayların raporlarını Bağdad’a göndermekle görevli *Sahibü’l-Berid*’in umumi nezareti altında belirli bir noktaya kadar bağımsız idiler”¹⁸.

Anlaşıldığına göre; berîd teşkilâtı, halifenin normal haberleşmesini temin yanında, devlet görevlilerini kontrol vazifesini de yerine getirmiştir. Gerek ülke içinde ve gerekse komşu ülkelerde çeşitli kılıktaki görevlileri vasıtasıyla haber alma görevini yapmıştır. Ülke içinde seyahat edecek memurlar, devlete ait taşımacılık da yine bu teşkilât vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir¹⁹.

Berîd Teşkilâtı: Haberleşme teşkilâtı, kendisinden beklenen görevleri yerine getirebilmek için merkezde ve ülke içerisinde belli bir organi-

16 C. Zeydan, A.g.e., I, 214; P. Hugounet, A.g.e., 42 (Weil, *Hoistoire des Califes*, vol. II., page 89); F. Köprülü, *Berid*, 542.

17 Ebu Yusuf, *Kitabü’l-harac*, Çev: Ali Özek, İstanbul, 1973, s. 285.

18 B. Lewis, A.g.e., 102.

19 Bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 65-66; Hélène Vanderveelde, *Cours d’Histoire du Droit Musulman et des Institutions Musulmans*, Alger, 1983, s. 199-200.

zasyona, görevli kadrosuna ve tesislere sahipti. Merkezde haberleşme ve diğer ilgili görevlerle uğraşan divanın ismi Divanü'l-Berîd idi. Bunun başındaki görevli Sahibü'l-Berîd ünvanını taşıyordu²⁰. Bu isim, görevinin istihbaratla olan yakın ilişkisi nedeniyle Sahibü'l-Berîd ve'l-Ahbâr şeklini de alabilmekte idi²¹.

Halife ile doğrudan görüşme yetkisine sahip olan Sahibü'l-Berîdin merkezdeki memurları yönetme ve teşkilâtın bütün ülkede koordineli çalışmasını temin görevi yanında, postanın vilayetlerdeki en büyük görevlileri olan fûrvânekileri tayin, halifenin yazışmalarını temin, kendisinden valiler ve diğer memurların durumları ve sair konularda isteyeceği raporları hazırlama, gizlice takdim görevi de vardı. Sahibü'l-Berîdin ayrıca, her konuda başka başka olmak üzere bir dosyalama sistemi meydana getirmesi gerekiyordu. Yollar, menzilhaneler hakkındaki gerekli bilgileri yazıp, düzenlerini sağlamak da Sahibü'l-Berîdin vazifeleri arasında idi. Bu divanda tutulan defterlerde, menzilhane çevresinde suyun bulunup bulunmadığı, iklimi, çevre yapıların durumları ve yolların mil ve gerektiğinde fersah olarak uzunlukları eksiksiz olarak kaydedilmiş olurdu²².

Sahibü'l-Berîdin görevini eksiksiz ve istenilen ölçüde yerine getirebilmesi için güvenilir bir kişi ve aynı zamanda tedbir sahibi bir idareci olması gerekiyordu. Bu dönemde halifeler, Sahibü'l-Berîd olarak görevlendirecekleri kişilerde bu vasıfların bulunmasına özen göstermişlerdir. Tabiatıyla merkezde Sahibü'l-Berîde yardım edecek başka görevliler de bulunuyordu.

Berîd Divanı'nın vilayetlerdeki en büyük temsilcisi ve Sahibü'l-Berîdden sonra en önemli görevi yüklenenleri fûrvânekilerdi. Fûrvânekî teşkilâtın bölge müdürü durumunda idi. Hem fûrvânekînin görevlerini ve hem de berîd teşkilâtının durumunu çok güzel açıkladığı için Kudâme'nin kaydettiği bir fûrvânekiye ait tayin kararnamesinin tercümesini burada aynen veriyoruz²³.

20 Kudâme b. Cafer, A.g.e., vr. 26a; Leyden tab'ı s. 184; F. Köprülü, Berîd, 543; M. Ali, *Posta Mebahisi*, PTM., S. 159, s. 1824; W. Barthold, A.g.e., 120; M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Ankara, 1978, c. I, s. 4; Uzunçarşılı, Medhal, 9 (Emirü'l-berîd).

21 P.K. Hitti, A.g.e., 325.

22 Kudâme b. Cafer, A.g.e., vr. 26a; P. Hugonet, A.g.e., 49.

23 Kudâme b. Cafer, A.g.e., vr. 15b-16b. Kudâme'nin bizim burada kullandığımız eseri yazma halinde ve tek nüshadır. Bu eserin vr. 26a'dan itibaren olan 5. menzilesinin 11. babı ve 6. menzilesinin büyük bir kısmı İbn Hurdazbeh'in Kitâb al-mamâlik wa'l-mamâlik' adlı eseri ile birlikte Leyden'de M. 1829/H. 1306'da basılmıştır. Bu baskıyı M.J. de Goeje hazırlamıştır. Daha sonra 77-103. varakları arası A. Ben Shemesh tarafından tıpkı basım şeklinde neşredilmiştir. (Leiden 1965). Ash 9 bölüm (menzile) olan eserin Köprülü Ktp., nr. 1076'da 5-8. menzileleri bulunmaktadır. İlk dört ve son bir menzile yoktur. Mehmed Erkal, bu esere ilgili olarak "İslâm Mali Hukukunun İlk Kaynak Eserleri" başlıklı bir seminer çalışması yapmıştır. (İstanbul 1978).

“Berîd görevinin verilmesi”.

Bunlar Abdullahın uyması gereken esaslardır. Emiru'l-Mü'minin falan oğlu falanı berîd işi ile bir yerde görevlendirdiğinde şöyle buyurur:

1- O, Allah'a karşı takvadan ayrılmam. O'na itaat etsin. O'ndan korksun. Gizli ve açık her işinde Allah'ı unutmasın. Emiru'l-Mü'mininin kendi adına ondan tam olarak yapmasını istediği işi, elinden geldiği kadar ve bütün imkânlarını kullanarak yerine getirsin.

2- Yaptığı şeylerde sadakati; başladığı ve bitirdiği şeylerde hakkı tercih etsin. Görevinde yardım isteyeceği kimseleri seçsin. Onları, işinde; sanatına, temizliğine ve helal rızık yediğine güvendiği kimselere ortak eksin. Elinden ve dilinden sadır olacak şeylerde doğruluğu araştırsın. Kullandığı kimseler, yardıma muhtaç ve nefesine düşkün kimseler değil; görevlerinde yeterli ve gözü tok kimseler olsunlar.

3- Harac ve arazi işlerine bakan memurların iç durumlarını tanımaya çalışsın. Bu hususu çok iyi araştırsın ve son derece de derinlemesine incelesin. Onların doğru ve hakkıyla iş yapıp yapmadıklarını tesbit etsin. Onlar hakkında verdiği raporları açık olarak yazsın.

4- Memleketin imar durumunu öğrensin. Bunun kemal ve bozukluk yönünden ne halde olduğunu tesbit etsin.

Halkın, işlerinde; adalet, zulüm, kolaylık ve şiddet gibi şeylerle karşılaşp karşılaşmadıklarını araştırsın, bu hususu açıkça ve ayrıntılarıyla yazsın.

5- Hakimlerin yönetimlerinde, davranışlarında ve diğer tutum ve telâkkilerinde ne durumda olduklarını öğrensin. Bu konuda ancak doğru ve kesin olarak tesbit ettiği şeyleri yazsın.

6- Darphanenin durumunu araştırsın. Burada basılan altın ve gümüş paraların ne şekilde olduklarını, darphane görevlilerinin katlanmak zorunda oldukları külfetleri ve meşakkatleri bilsin. Bunları doğru olarak yazsın.

7- Valilerin arz meclisleri ve onların himaye ettikleri kimselere vermiş oldukları ihsanlarla ilgilensin. Bu konularda nelerin cereyan ettiğine muttali olsun. Kendi zamanında vâkıf olduğu durumu yazsın.

8- Raporlarında sıhhatine güvendiği şeyleri yazsın, bunlara şüpheli şeyleri karıştırmam. Arkadaşlarına ve yardımcılarına, kendisine ancak tesbit ettikleri ve doğruluğuna güvendikleri şeyleri bildirmelerini

söylesin. Bu konuda tıpkı şahadet mümkün olan yerde şahitliğe başvurmadaki titizliği gösterebilirler. Yazılı belgeler almak mümkünse, belge ve deliller ibraz etsinler. Bildikleri şeyleri ondan gizlemesinler. Bir kısım haberleri gizleseler bile, herhangi bir kimseyi örtetek korumasınlar. Bu haberleri dışarıya yaymasınlar. Onların açıklanmasına ve ifşasına yönelmesinler. Çünkü böyle yapıldığı takdirde bir zaaf olur ve hile peşinde koşanlara bir kapı açılmış olur.

9- Kendileri ve yardımcıları birçok yerlerde, herhangi bir kimseyi acıyarak korumaya sebep ve gerekli bir hakkın sahibine verilmesine (lüzumsuz yere) aracı olmasınlar.

10- Görevi sırasında muratteblere berid çantalarının taşınmasını söylesin. Muratteblerin aletlerini, isimlerini, erzak bedellerini ve sayılarını yazsın. Menzilhanelerin yerlerini ve mesafelerinin kaç mil olduğunu tesbit etsin. Bu muratteblere, kendilerine teslim edilen ve müvakkillerdeki çantaların vakitlerinde yerlerine ulaştırılması ve korunması için acele etmelerini söylesin. Böylece bunlardan hiçbir vaktinden geri kalmasın, zamanında menzile ulaşsın.

Her çeşit haberleri ayrı ayrı yazsın. Mesela; kadınlara ait haberleri, maden görevlileri, yeni olaylara ait haberleri ve benzerlerini; haraç ve arazi işlerini; ileri gelen memurların maaşları; darphaneler; fiatlardaki iniş ve çıkışları, alış-verişle ilgili haberleri ayrı ayrı yazsın.

Her mektup yerine konular ve bölümüne yazılır. Böylece iş iyi yapılmış olur ve nizamına girer.

İşte bu Emiru'l-Mü'mininin sana vermiş olduğu görevlerin belgesidir. Buna sıkı sarıl. Sana verilen bu işi hatırında tut. Onu tamamıyla yerine getir. Allah seni Emiru'l-Mü'mininin hoşlanacağı işlerde muvaffak kılar ve o, senin işinden hoşnud olur. Seni seçmekle isabetli bir iş yaptığını bilir”

Tayin belgesinde de görüldüğü gibi fûrvânekî çok önemli bir görevi üstlenmiş bulunuyordu. Eyaletlerdeki bütün yüksek seviyedeki devlet memurlarının her türlü davranışları buradaki fûrvânekînin nezareti altında idi. Fûrvânekî valinin oturduğu eyaletin merkezinde oturur ve müvakkilerin kendisine ulaştırdığı raporları inceler; onlara kendi raporlarını da ekleyerek Bağdad'daki Divanü'l-Berid'e gönderirdi. Burada toplanan raporlar Sahibü'l-Berid tarafından halifeye ulaştırılırdı²⁴.

24 B. Lewis, A.g.e., 102; P. Hugounet, A.g.e., 40.

Fürvânekî hakkında verdiğimiz bilgiler onun ne derece önemli bir görevi yerine getirmek durumunda olduğunu açıkça göstermiştir. Bu haliyle kendisinin seçimine büyük özen gösterilmesi gerektiği anlaşılır. Ayrıca da bulunduğu merkezdeki vali ve diğer güçlü memurlarla arasında çok hassas bir mesafenin bulunduğu tesbit edilir. Güçlü valilerle fürvânekîlerin aralarındaki durumu çok güzel açıklayan bir örneği burada verelim: Tahiriler Devleti'nin kurucusu, Emir Tahir (775-822), Me'mun döneminde Horasan valisi iken halifenin ismini hutbeden çıkarınca, camide bulunan berid görevlisi kendisinden bu durumu izah etmesini istemişti. Tahir korkarak bir yanlışlık olduğunu, bunu merkeze bildirmemesini istirham etmiştir. Fakat aynı durum daha sonra da tekrar edilince, fürvânekî, hususi mektuplarla bunun merkeze bildirilebileceğini söyleyerek, Tahir'in de onayı ile raporunu göndermişti²⁵.

Fürvânekîlerden sonra belli bir küçük bölgede bir postahänenin müdürü durumundaki muvakkiler gelir. Bunlar alt derecedeki berid görevlileridirler. Evleri de hangi menzilhanelere bakıyorlarsa oradadır. Menzilhanelerin genel hizmetleri ile ve teşkilâtın işleyişiyle ilgilenirler²⁶.

Bundan sonra teşkilâtın en uç elemanları olarak murattebler gelir²⁷. Murattebler doğrudan doğruya menzilhane görevlileridir.

Berid teşkilâtında bunlar haricinde yolları koruyan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetliler yer alırdı. Ayrıca yaya postacılar bulunuyordu²⁸.

Yollar, Menzilhaneler ve Teşkilâta İlgili Diğer Bazı Hususlar: Berid görevlileri normal halde görev yaparken yollar boyunca sıralanmış olan menzilhanelerden faydalanmışlardır. Bunlar hizmetin gerektirdiği fonksiyonları icra edebilecek yapılardı. En olgun zamanında ülke içindeki sayıları 930'u bulmuştu²⁹. Bu sayı hiç de az değildi³⁰.

Abbasi yolları, düzenli haberleşme çalışmalarına imkân verecek ölçüde idi. Zaten İslâm Dünyasında yol yapım çalışmaları Emeviler dö-

25 C. Zeydan, A.g.e., I, 213; P. Hugounet, A.g.e., 45-46; F. Köprülü, Berid, 544.

26 Kudâme, A.g.e., vr. 16b, 26b; Leyden tab'ı, 184; P. Hugounet, A.g.e., 39-40.

27 Kudâme, A.g.e., gösterilen yerler.

28 C. Zeydan, A.g.e., I, 217; F. Köprülü, Berid, 544. Abbasiler döneminde oldukça gelişmiş durumda bulunan güvercin postacılığında ve diğer vasıtalarla yapılan haberleşmeden burada bahsetme imkânımız olmamıştır.

29 İbn Hurdazbeh, A.g.e., s. 153.

30 Bu durumu bir kıyaslama ile açıklamak isteriz. 1869'da Osmanlı Devleti sınırları içindeki menzilhanelerin tamamı 133 tane idi. İrade, Şura-yı Devlet, 643.

döneminde başlamıştı³¹. Abbasiler döneminde kara yollarından başka, gemilerle deniz yolculuğu ve ticareti yapılabiliyordu.

Abbasi postalarının H. III/M. IX ve H. IV/M.X. yüzyıllarda kullandıkları başlıca posta yollarını Kudâme b. Cafer (öl. 320 H. den sonra) ve İbn Hurdazbeh (öl. 855)'ten öğrenmekteyiz.³² Zaten ikincisi bir berîd görevlisi olan bu yazarlar, eserlerinde Abbasi postası hakkında değerli bilgiler vermişlerdir. Posta yollarının durumları, menzilhaneler arasındaki mesafelerin kaç mil veya kaç fersah oldukları, menzilhanelerin yapıları bu eserlerde uzun uzun anlatılmıştı.

Bu sırada berîd görevinde kullanılan hayvanlar ülke içinde yörelere göre bazı değişiklikler göstermekte idi. Bununla birlikte özellikle İran bölgesinde beygir ve katır; Suriye ve Arabistan'da ise develer kullanılıyordu³³.

Abbasi postasının hızı konusunda istatistikî bilgiye sahip bulunmuyoruz. Fakat hacca giderken Mekke yakınında ölen Halife Mansur'un ölüm haberini oğlu Mehdî'ye getiren postacının Mekke-Bağdad arasında on bir günde aştığını biliyoruz. Aradaki mesafe düşünülürse, günde 20 millik bir sürat yapıldığı anlaşılır. Bu hız ise ancak daha önceki Perslerin benzer kurumunun hızı ile mukayesi edilebilir³⁴.

Abbasi postası, devletin kuvvetli olduğu sürece kendisine verilen görevi yerine getirmiştir. Zamanla merkezin gücünü kaybetmesi ile teşkilât da bozulmuştur. Bu sırada ve bundan sonra kurulan hemen bütün İslâm ve İslâm Türk devletlerinde de benzer haberleşme teşkilâtları bulunmuştur.

31 Muhlis Ete, *Münakalât*, İstanbul, 1938, s. 122.

32 Kudâme b. Cafer, A.g.e., vr. 26b. ve devamı; İbn Hurdazbeh, A.g.e., İbn Hurdazbeh'in eseri M.J. de Goeje tarafından önce 1880'de Arapça metin ve Fransızca tercümesi ile birlikte; daha sonra 1889'da yalnız Arapça metin olarak ve Kudâme'nin eserinin bazı kısımları ile birlikte yayımlanmıştır.

33 P.K. Hitti, A.g.e., 323.

34 P. Hugounet, A.g.e., 36-37.